

Η ΠΡΩΤΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ Η *ΤΕΧΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ*
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΘΡΑΚΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ

Ο Jean Lallot, ειδικός στήν ιστορία τῶν γλωσσικῶν θεωριῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, δημοσίευσε ὄπειτα πρόσφατα τὴν πολύ ἀξιόλογη ἐργασία του *La grammaire de Denys le Thrace: traduction annotée*. Παρίσι 1989: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Collection Sciences du langage, σσ. 281. "Έχει ἐπίσης μεταφράσει καὶ σχολιάσει (σέ συνεργασία μὲ τήν Roselyne Dupont - Roc) τὴν *Ποιητική* τοῦ Ἀριστοτέλους (Παρίσι 1980: Seuil) καὶ ἔχει δημοσίευσε ἄρθρα για θέματα πού ἀπασχόλησαν τοὺς Ἑλληνες γραμματικούς. Μέιδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀναμένεται καὶ ἡ σχολιασμένη μετάφρασι τοῦ *Περὶ συντάξεως* τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, τήν όποια ἔτοιμάζει.

Τό παρουσιαζόμενο ἐδῶ βιβλίο ἀποτελεῖ σημαντικά ἐπηνξημένη ἔκδοσι παλαιότερης ἐργασίας τοῦ Lallot (Denys le Thrace: «Technē grammaticē. Introduction, traduction, notes». *Archives et Documents de la Société d'Histoire et d'Epistémologie des Sciences du Langage*, VI 1985, 1 - 04). Χάριν τῶν ἐλληνιστῶν ἀναγνωστῶν ὁ L(allot) παραθέτει, στήν νέα ἔκδοσι, τὸ ἀρχαῖο κείμενο – χωρὶς μάλιστα νά γίνεται λόγος στόν τίτλο τοῦ βιβλίου – κατά τὴν ἔκδοσι τοῦ Gustav Uhlig (Λιγία 1883: Teubner, ἀνατύ. Hildesheim 1965: Olms). Στήν εἰσαγωγή καὶ στίς σημειώσεις ὁ L. ἀνατρέχει συστηματικά στήν ἐλληνική γραμματική παράδοσι καὶ μά-

λιστα στά βυζαντινά σχόλια, ἐνδᾶ ἀποφεύγει τήν συστηματική ἀναφορά σέ ἄλλες γραμματικές παραδόσεις πού ἐπηρεάστηκαν ἀπό τὸν Διονύσιο. Ἐπίσης ἀξιοποιεῖ τά στοιχεία πού παρέχουν οἱ γραμματικοί πάπυροι (βλ. Alfons Wouters, *The grammatical Papyri from Graeco - Roman Egypt. Contributions to the Study of the 'Ars grammatica' in Antiquity*. Βρυξέλλες 1979: Peiles der Academien).

Ἡ ἐργασία περιλαμβάνει πίνακα περιεχομένων (σ.7), βραχυγραφίες καὶ σύμβολα (σσ. 11-12), εἰσαγωγή (σσ. 13 - 39), κείμενο καὶ μετάφρασι (σσ. 40 - 65), σημειώσεις (σσ. 69-251), βιβλιογραφία πηγῶν καὶ μελετῶν (σσ. 253 - 258) δπως καὶ πίνακα γαλλικών δρων μέ τούς ἀντιστοιχους ἐλληνικούς σέ λατινική μεταγραφή (σσ. 259 - 281), ἐνδᾶ στό τέλος τοῦ βιβλίου ὑπάρχει πίνακας παροραμάτων.

Ἡ εἰσαγωγή καὶ οἱ σημειώσεις στήν μετάφρασι τῶν 20 παραγράφων/ κεφαλίων τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου είναι ἐμπεριστατωμένες, οἱ σημειώσεις δέ τῶν κεφ. 12 (σσ. 127 - 158) καὶ 20 (σσ. 227 - 251) καταλαμβάνουν σημαντική ἔκτασιδέν ἔχουν δῆμος ἐπανεκδοθῆ οὕτε σχολιασθῆ τά 4 συμπληρώματα περὶ προσωδιῶν, περὶ τέχνης κ.λπ. τῆς ἐκδ. τοῦ Uhlig, ὁ ὅποιος τά θεώρησε προσθῆκες ἀναγόμενες στόν 4ο αι. μ.Χ..

Ἡ παρούσα ἐργασία, δπως γενικώτερα ὁ σημαντικός ἀριθμός δημοσιευμάτων συγχρόνων ἐρευνητῶν τά ὅποια ἀνα-

γράφει ό L. στήν βιβλιογραφία, καταδεικνύουν ότι τις τελευταῖς δεκαετίες ή παραδοσιακή γραμματική, πού είχε ύποτιμηθή ίδιως ἀπό τὸν δομισμό, ἀρχίζει νὰ προσελκύει πάλι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γλωσσολόγων¹ – δύοσδήποτε στήν (ἐπι)στροφή αὐτή συνέβαλε καὶ η θετική στάσι τῆς γενετικῆς - μετασχηματιστικῆς γραμματικῆς ἔναντι τῆς παραδοσιακῆς. Πιστεύω ὅτι ἐμφανίζεται ίδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἑλληνα γλωσσολόγο (καὶ φιλόλογο) ή συστηματική ἔνασχόλησι τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὸν σχολιασμὸν τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν· ὥστόσ οὐκ ἐκτελέμενος αὐτὸς σχολιασμός δέν ἔτυχε τῆς προσοχῆς μας, παραμένοντας κατ' οὐσίαν ἄγνωστος.

Εἶναι μᾶλλον σημαντικότερο, τούλαχιστον γιά ἐμᾶς τοὺς Ἑλληνες, νὰ γνωρίσουμε τίς ποικίλες ἀπόψεις πού διετύπωσαν οἱ Βυζαντινοὶ σχολιάζοντας τοὺς ἀρχαίους γραμματικούς (Διονύσιο, Απολλώνιο κ.λπ.) παρά, λ.χ., νὰ ἀποδείξουμε, ἀκολουθώντας τοὺς L. Hjelmslev, R.H. Robins κ.ἄ., ὅτι ὁ Μάξιμος Πλανούδης (12ος - 13ος αἰ.) ἦταν πρόδρομος τῆς «τοπικιστικῆς θεωρίας» (localistic theory), κατά τὴν ὥποια τὰ μέλη τῆς κατηγορίας τῆς πτώσεως ἀντιτίθενται μεταξύ τους μὲ βάσι τίς τοπικές

ἔννοιες τῆς ἀπό τόπου κινήσεως (source), τῆς εἰς τόπον κινήσεως (goal) καὶ τῆς ἐν τόπῳ στάσεως (resting-point), χωρίς νὰ διακρίνωνται οἱ «συγκεκριμένες» ἀπό τίς «ἀφηρημένες» χρήσεις τῶν πτώσεων (βλ. Béla Korpounay, *Outlines of a Hungarian - English Grammar*. Βουδαπέστη 1990: Tankonykiadó, σ. 17 – ὡς πρόδρομο τῆς θεωρίας ἀναφέρει καὶ τὸν Θεόδωρο Γαζῆ, τὸν γνωστὸ λόγιο τοῦ 14ου - 15ου αἰ.). Διότι, οὕτως η ἄλλως, τὸ ἔργο τῶν Βυζαντινῶν γραμματικῶν δέν παύει νὰ είναι ἀξιοπρόσεκτο. Δέν ἀρκοῦνται, παρατηρεῖ ὁ L. (στ. 31 - 2), νά ἐπαναλαμβάνουν τίς ἀπόψεις τοῦ Διονυσίου, ἀλλά τίς σχολιάζουν διεξοδικά, πού σημαίνει ὅτι κρίνουν τὴν ὄρθοτητά τους συγκρίνοντάς τες συχνά μὲ ἕκεῖνες τοῦ Απολλώνιου τοῦ Δυστόλου. Άκολουθοῦν σέ γενικές γραμμές τὴν θεωρία τοῦ δευτέρου, η δοποία κάλυπτε τὸ σύνολο τῆς γραμματικῆς (ἀπό τὸν φθόγγο μέχρι τὴν σύνταξι τῆς προτάσεως), ἀλλά δυστυχῶς μικρό μέρος τῆς ἔφθασε ἀμεσα σέ ἐμᾶς.

Εἶναι καιρός, ὅπως στήν Δύσι μελετῶνται οἱ ἀπόψεις τῶν περιφήμων σχολαστικῶν (modistae, τροπιστές) η παλαιοτέρων γραμματικῶν, καὶ ἐμεῖς νά ἀσχοληθοῦμε μέ τὴν δική μας παράδοσι/

1. Π.β. John Lyons, *Language and linguistics*: Cambridge University Press 1990 (1981), σ. 39: 'traditional grammar' [...] is much richer and more variegated than is commonly realized. [...] In the last few years linguists have begun to take a more balanced view of the contribution that traditional grammar [...] has made to the development of their discipline'. Έτίσης δὲ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «Η διδασκαλία τῆς γλωσσας στήν εκπαίδευση. Σύγχρονες τάσεις καὶ παράδοση», *Γλωσσολογία* 4 1985, σ. 43, ἐπισημαίνει τὴν ἀνάπτυξη συγχρόνων γλωσσολογικῶν προβληματισμῶν πού «πεπανέρχονται σε αρχικές, παλιές, παραδοσιακές θέσεις, τὶς οποίες επαναφέρουν στὸ προσκήνιο [...] με νέο περιεχόμενο [...]. Πρόκειται γιὰ ἄνα

είδος «γραμματικής ανακυκλήσεως» που επιβεβαιώνει τὸ κύρος τῆς παραδόσεως [...]» [οἱ δοπογραμμίσεις δικές του]. Αξίζει νά σημειωθῇ καὶ μά κάπως διαφορετική ἀποψι, αὐτή τῶν Marc Baratin – Françoise Desbordes (*L'analyse linguistique dans l'antiquité classique, I. les théories*. Παρίσι 1981: Klincksieck, σ. 67), σύμφωνα μὲ τὴν ὥποια «l'analyse linguistique antique n'est pas l'amorce de la moderne: c'en est une autre, entièrement différente... C'est en cela qu'il est simplificateur de ne chercher dans l'Antiquité que des sources des la pensée moderne. L'intérêt primordial que présente l'Antiquité est heuristique: il s'agit de découvrir comment sont constituées d'autres organisations du savoir».

κληρονομιά σέ θέματα γραμματικῆς θεωρίας καὶ ἀναλύσεως, ἀφοῦ ἐξ ἄλλου ἀπό αὐτὴν ἐπηρεάστηκαν η εύρωπαική καὶ ἄλλες γραμματικές παραδόσεις. "Ἐχω μάλιστα τὴν διαίσθησι ὅτι μιὰ τέτοια συστηματική ἔρευνα θά φέρῃ εἰς φῶς ἐνδιαφέρουνται καὶ ἀρκετά πρωτότυπες ἀπόψεις τῶν ἀρχαίων καὶ, ἀντίθετα ἀπό δ, τι ὑποστηρίζει ὁ L. (σ.30), τῶν Βυζαντινῶν γραμματικῶν" βλ. π.χ. πόσο θυμίζει σύγχρονες θέσεις τοῦ Emile Benveniste σχετικά μὲ τίς προσωπικές ἀντωνυμίες η δυσσυμμετρία μεταξύ ἀφ' ἐνός τοῦ α' καὶ β' προσώπου – τῶν μόνων πραγματικῶν προσώπων, κατά τον Benveniste² – καὶ ἀφ' ἐτέρου τοῦ γ' προσ., τὴν ὥποια προέβαλε ὁ Απολλώνιος (L., σ. 197 - 198). "Ἐπίσης ἀξίος μνείας εἶναι ὁ προβληματισμός τῶν Ἑλλήνων γραμματικῶν σχετικά μὲ τὴν δομή τῆς συλλαβῆς, τὸν ἀκριβῆ ὁρίσμα τῶν μερῶν τοῦ λόγου κ.ἄ.³, θέματα πού ἀπασχολοῦν τοὺς συγχρόνους γλωσσολόγους καὶ γραμματι-

2. 'Ο Claude Hagège πάντως δέν συμφωνεῖ μέ τὴν ἄποψι αὐτήν (*L'homme de paroles*. Παρίσι 1991 [1986², 1985]: Fayard, σ. 374-375).

3. 'Ἐπισημάνω τίς εὔστοχες παρατηρήσεις τοῦ Σάξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (περὶ τὸ 200 μ.Χ.) σχετικά μὲ τὴν συνήθειαν (*Πρός Γραμματικούς*, §§234 - 235), πού θυμίζουν τὶς σύγχρονες ἀπόψεις γιὰ τὴν διδασκαλία τῶν γλωσσικῶν χρήσεων στὸ σχολεῖο: «ἐν διαλέξει ἀπόβλεποντες πρὸς τοὺς παρόντας τὰς μὲν ἰδιωτικάς λέξεις παραπέμψομεν [θά ἀφήσουμε: ἰδιωτική, δηλ. κοινὴ λέξι ἡταν π.χ. τὸ λατινικῆς προελεύσεως πανάριον, ἐξ οὐ τὸ πανέρι], τὴν δέ ἀστειοτέραν [ἀστειοτέρα, δηλ. κομψότερη, ἡταν η λ. ἀρτοφόρον] -ίς] καὶ φιλόλογον συνήθειαν μεταδῶμον [θά ἀκολουθήσουμε: ὃς γάρ η φιλόλογος γελᾶται παρά τοῖς ἰδιωτάς οὐτως ἡ ἰδιωτική παρά τοῖς φιλόλογοις: δεξιῶς οὐν ἐκάστη περιστάσει τὸ πρέπον ἀποδίδοντες δόξομεν ἀμέμπτως ἐλληνιζεῖν (§235). Σημαντικά τὴν ἐπίσης ἡ παρατηρήσι του ὅτι οἱ λ. χρησιμοποιοῦνται «οὐδὲ διά τὴν ἐτυμολογίαν

ἀλλά διά τὸ σύνηθες», μολονότι ἀστοχεῖ στήν ἐτυμολόγησι τοῦ λύχνου («εἰ δὲ λύχνος εἴρηται ἀπό τοῦ λύειν τὸ νύχος [νύχος = νύκτα], §243) – ἀστοχία συνήθης ἀλλά καὶ συγγνωστή στοὺς Ἀρχαίους, ἀφοῦ η ἴστορικο-συγκριτική γλωσσολογία ἔμφανίζεται μόλις στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.).

«οἵον προσκεφάλαιον ἀπό τοῦ τοῦ τῆς κεφαλῆς προστιθέσθαι είρηται, η δέ κεφαλή καὶ τὸ πρός, ὃ ἐστι πρόθεσις, ἀνετύμας κέκληται [sic], τοῖνυν ὃς ταῦτα χωρίς ἐτυμολογίας πεπίστευται διότι ἐστίν ἐλληνικά, τῆς συνήθειας αὐτῶν χρωμένης, οὗτοι καὶ τὸ προσκεφάλαιον δίχα ἐτυμολογίας ἐσται πιστόν» (§§ 244 - 5). Γιά τὴν γενικότερη συμβολή τῶν ἀρχαίων στὴν γλωσσική ἀνάλυσι βλ. ἀνωτέρω, σημ. 1, τὴν πολὺ καλή ἐργασία τῶν Baratin - Desbordes.

4. Βλ. ὥστόσο, μ.ἄ., ὅσα ἐγκωμιαστικά ἔγραψαν γιὰ τὸν Μάξιμο Πλανούδη ὁ Louis Hjelmslev (*La catégorie des cas*. Aarhus 1935-7, ἀνατ. Μόναχο 1972; W. Fink, σ. 14) καὶ ὁ R. H. Robins (*Σύνομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας*, ἐλλην. μετάφρ., Ἀθήνα 1989: Νεφέλη, σ. 68, σημ. 88).

στικά παύσει δπό καιρό νά μᾶς είναι πολύ οίκεια⁵. Ή ἐργασία ὅμως τοῦ L. ἔρχεται ἀκριβῶς νά όπενθυμίση δτι ἀξίζει νά τήν γνωρίσουμε εἰς βάθος.

Στά περιορισμένα ὄρια τοῦ ὄρθρου αύτοῦ θά ἀναφερθῶ πρῶτα σέ βασικά θέματα πού ἔξετάζονται στήν εἰσαγωγή καὶ ἐν συνεχείᾳ θά συζητήσω όρισμένα σημεῖα τῶν σχολίων τοῦ L.

Ἄφοι στήν ἀρχή (σσ. 13 - 15) κάνη λόγο γιά τήν χειρόγραφη παράδοσι τῆς Τέχνης, τήν ἀρμενική καὶ τήν συριακή μετάφραστης, γιά ἀποσπάσματα πού διασώθηκαν σέ παπύρους καὶ γιά τίς 4 ἐκδόσεις της (1715, I.A. Fabricius – 1816, I. Bekker – 1883, G. Uhlig – 1962, G. B. Pecorella), δ σ. ἔξετάζει στό β' κεφ. τῆς εἰσαγωγῆς τήν δομή καὶ τά περιεχόμενα τοῦ κειμένου (σσ. 15 - 19). Η T(έχνη) ἀνήκει στά ἔγχειριδα πού ἔλαβαν τήν χαρακτηριστική γ' αὐτά μορφή κατά τήν ἐλληνιστική ἐποχή καὶ περιείχαν, χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις, τούς δρισμούς στούς δποίους στηρίζεται μιά ἐπιστήμη. Πρότυπο γιά τόν Διονύσιο θά ἀπετέλεσε τό ἔγχειριδο τοῦ Διονυσίου τοῦ Βαψιλωνίου (περί τό 240 - 150) ή καὶ ἄλλα. Πάντως ή T. ἀποτελεῖ τόν παλαιότερο καὶ τόν καλύτερο μάρτυρα τοῦ εῖδους αὐτοῦ ἔγχειριδίων πού μᾶς κληροδότησε ή ἐλληνιστική ἐποχή.

Ως πρός τό περιεχόμενο ή T. είναι ἐλληνοκεντρική, καθώς ἀναφέρεται μόνο στήν ἐλληνική γλ., μέ σημεῖο μάλιστα ἀναφορᾶς τήν (Ἐλληνιστική, Ἀλεξανδρινή) Κοινή, ἐν σχέσει πρός τήν δποία ἀνόμη καὶ οί ἀττικές ἰδιοτυπίες θεωρού-

νται ἀποκλίσεις. Ο Ἑλληνας γραμματικός είναι ἐλληνιστής, δηλ. ὄμιλει τήν Κοινή (ἐλληνιστή). Ἐπίσης μελετᾶ τόσο αὐτήν δσο καὶ δλες τίς παραλλαγές της, ὅπως ἐμφανίζονται στά φιλολογικά ἔργα (σ. 16).

Στό σημείο αὐτό ἐπισημαίνω δτι δέν μπορεῖ βέβαια νά νιοθετηθῇ ή συνήθης ἀποφι τῶν ἐλληνιστῶν τῆς ἐποχῆς δτι οἱ διάλεκτοι ήταν ἀποκλίσεις τῆς Κοινῆς, δηλ. δτι προέρχονταν ἀπό αὐτήν, μολονότι μέ τά τότε ἰσχύονται καθαρῶς συγχρονικά κριτήρια ήταν πολύ δύσκολο νά δοῦν ἀλλιῶς τά γλωσσικά πράγματα. Ακόμη καὶ τώρα οἱ διάλεκτοι ή τά ἴδιωματα ἐκλαμβάνονται ἀπό τούς μή εἰδικούς ώς παραφθορές τῆς κοινῆς γλώσσας, Ἐλληνικῆς, Ἀγγλικῆς κ.ο.κ. Ἐξ ἄλλου, δέν θά ήταν ὅρθο νά ὑποθέσουμε δτι, λόγω τοῦ κινήματος τῶν ἀττικιστῶν, τήν ἐποχή ἐκείνη ἀπέφευγαν τήν μελέτη τῆς Κοινῆς (πβ. κατωτέρω, σ. 254)⁶.

Χωρίς νά ἀναφερθῶ λεπτομερῶς στά 20 κεφάλαια τῆς T., ύπενθυμίζω μόνο δτι δέν διδάσκει τούς κλιτικούς καὶ παραγωγικούς κανόνες, ἀλλά ἀπλῶς κάνει λόγο γιά τίς 5 πάθεις καὶ τούς 3 ἀριθμούς – ἀπό πλευρᾶς συντάξεως ἀρκεῖται στό νά δρίστη τήν πρότασι (λόγος, phrase): «Λόγος δέ ἐστι πεζῆς λέξεως σύνθετις διάνοιαν αὐτοτελή δηλούσα» (κεφ. 1α'). Ο γραμματικός ἐπεδίωκε νά δώσῃ στούς γνῶστες τῆς Ἐλληνικῆς τό ἀπαραίτητο τεχνικό λεξιλόγιο γιά τήν γραμματική περιγραφή τῶν λέξεων ἐνός κειμένου. Η γραμματική τέχνη είναι τέχνη τοῦ ἀναγνώσκειν καὶ κυρίως τοῦ ὄμιλειν περί

5. Όσο γνωρίζω, ή τελευταία καὶ μάλιστα σχολική γραμματική πού ἀναφέρει συχνά δρισμούς καὶ παρατηρήσεις τῶν Ἐλλήνων γραμματικῶν είναι ή Μεγάλη Ἐλληνική Γραμματική [...] τοῦ Γεωργίου Ζηκίδην, Αθήνα 1900² - νεώτ. ἀνταντ. ἀπό τίς ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.

6. Ο Robert M.W. Dixon (*What is language? A new approach to linguistic description*. Λον-

γραπτῆς λ.: δνομασία τῶν σημείων (signes) πον τήν ἀπαρτίζουν (γράμματα, διακριτικά σημεῖα ή προσφοδίαν: τόνοι, πνεύματα, σημεῖα μακρῶν καὶ βραχέων φωνητῶν, ἀπόστροφος κ.ά.), διάκρισι συλλαβῶν, ἔνταξι τῆς λ. σέ ἔνα ἀπό τά μέχρι τότε ἀναγνωριζόμενα μέρη τοῦ λόγου (είναι ή τεχνολογία, ή ἀναγνώρισι λέξεων πού ἔκαναν ἄλλοτε οι μαθητές).

Οι πληροφορίες πού δίνει ή T. καὶ στίς δύο περιπτώσεις είναι ἀνεπαρκεῖς: ὑποτίθεται γνωστή ή «προφορά τῶν γραμμάτων», δπως συνήθως (πβ. L., σ. 18) ἀλλά ἀνακριβῶς λέγεται, καὶ δέν παρέχονται δδηγίες ἀρθρωτικῆς φωνητικῆς – δ συντάξιος ἐπαφίετο μᾶλλον στήν ἱκανότητα τοῦ δασκάλου νά διδάξῃ σέ «Ἐλληνες καὶ ξένους τήν ὄρθη προφορά». Επίσης, ἀπό πλευρᾶς μορφολογίας, ἀντίθετα μέ τούς Κανόνες, πού καταλαμβάνουν περί τίς 1800 σσ. στούς τόμους III καὶ IV τῶν Grammatici Graeci (Ἡρδιανός, Θεοδόσιος, σχολιαστές), ή T. δέν ἀναφέρεται στό τρόπο κλίσεως τῶν λ. κ.λπ. Πρόκειται γιά ἔνα ἐλάχιστο, «μίνι» ἔγχειριδο (manuel minimum), πού δέν ἀναφέρεται σέ τέτοια θέματα (σ. 19).

Στό γ' κεφ. (σσ. 19 - 26) συζητοῦνται τά σχετικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Διονυσίου, γιά τόν ὄποιο οἱ μαρτυρίες είναι λίγες καὶ ἐν μέρει ἀντιφατικές. ἐμφανίζεται ως μαθητής τοῦ Αριστάρχου καὶ περί τό 144 π.Χ. εἰσάγει τήν διδάσκαλία τῆς φιλολογίας (γραμματική) στήν Ρόδο κατά τό πρότυπο τῶν Ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν. Φαίνεται δτι ὑπῆρχε διδάσκαλος τοῦ γραμματικοῦ Τυραννίωνος τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ίσως τοῦ Aelius Stilo, πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν εἰσαγωγή τῆς φιλολογίας στήν Ράμη. Ασχολήθηκε, δπως διδάσκαλός του Αριστάρχος, μέ τόν Όμηρο. Σώζονται περίπου 50 ἀποσπάσματα ἀπό τά 'Υπομνήματα του, ἀποδίδονται δέ σε αὐτόν καὶ πραγματείες (Συνταγματικά). Η Σούδα ἀναφέρει δτι δ. ἔγραψε καὶ Γραμμα-

τικά, ἐνδιάμεσο δέξτος ὁ Ἐμπειρικός παραβέτει ὁ δρισμό τῆς γραμματικῆς πού ἀναφέρεται δ. στά Παραγγέλματά του, σχεδόν ίδιον μέ αὐτόν πού δίνει ή T. Βυζαντινοί ὅμως σχολιαστές θεωροῦν δτι ή T. είναι ἔργο ἄλλου Διονυσίου Θρακός.

Τό 1822 δ K.W. Göttling ἵσχυρισθηκε δτι ή T. ἡταν βιαν τού συμπίλημα. Ο Vicenzo di Benedetto (1958/9) ύπεστήριξε δτι ή T. δπως τήν γνωρίζουμε σήμερα ἀποτελεῖ συμπίλημα στερούμενο δημιουργικοῦ πνεύματος (συντάχθηκε τόν 4o. αι. μ.Χ.). Αντίθετα ἀπό τόν Uhlig, δ Di Benedetto θεωρεῖ ἀβέβαιο δτι τόν 2o. μ.Χ. είχε δημιουργηθῇ ἔνα κείμενο – κανόνας γιά τήν διδασκαλία τῆς γραμματικῆς, καθώς στά σχολεῖα ἐπικρατοῦσε μεγάλη ποικιλία γνωμῶν καὶ κατευθύνσεων. Διακρίνει δύο μέρη στήν T., ἔνα εἰσαγωγικό (κεφ. 1-5), πού περιέχει στοιχεῖα δανεισμένα ἀπό τόν Δ. (ἀπό τά Παραγγέλματα πού ἀναφέρει δέξτος), καὶ ἔνα συστηματικό (κεφ. 6-20), μή ἀναγόμενο στά Παραγγέλματα ἀλλά σέ ἔργα μεταγενεστέρων. Ο L. (σσ. 25-26) ἐκθέτει τούς λόγους γιά τούς δποίους δ ίδιος θεωρεῖ δτι ή ίση τῶν κεφ. 6 - 10 ἀνάγεται, τούλαχιστον ἐν μέρει, στόν Δ. Χωρίς νά εἰσέρχωμαι σέ περισσότερες λεπτομέρειες ἀναφέρω μόνο δτι, δπως δ ίδιος σημειώνει, ὅλοι εἰδικοί, π.χ. οι Rudolph Pfeiffer καὶ Alfons Wouters, δέχονται τήν γνησιότητα δλου τοῦ κειμένου.

Στό δ' κεφ. (σσ. 26 - 35) συζητεῖται ή θέσι τῆς T. στήν ιστορία τῆς γραμματικῆς. Στήν ἀρχή ἀναφέρεται δποτελεῖ τοῦ Uhlig δτι πρόκειται γιά ἔγχειριδο ἀριστάρχειας γραμματικῆς, τό δποιο διοπίσημε σε συνοπτική μορφή τίς θεωρητικές κατατάξεις πολλῶν αἰώνων πολύμορφης σκέψεως καὶ ἐντατικῆς ἐργασίας, μέ κατάληξι τήν δημιουργία αὐτόν. Οι ἐργασίες δμως τοῦ Di Benedetto δδηγοῦν, κατά τόν L. (σ. 26), σέ ἀναθεώρησι τῆς χρονολογίας τῆς ιστορίας τῆς γραμματικῆς. Οι Άλεξανδρινοί γραμματικοί τῶν πρότων

γενεῶν (ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. μέχρι τό τέλος τοῦ 2ου αἰ.) ἐπετέλεσαν τεράστιο ἔργο διορθώσεως και ἐξηγήσεως τῶν ἀρχαίων κειμένων, συγχρόνως δὲ ἐπεξεργάσθηκαν προσδευτικά τὰ ἔργα λειταὶ μέ τα ὅποια ἔφεραν εἰς πέρας τὸ ἔργο αὐτό. Τὰ ἔργα λειταὶ εἶναι οἱ μεγάλες ἀρχές τῆς ἐρμηνείας (λ.χ. «Οὐμηρον ἐξ Οὐμήρου σαφηνίζειν») και τῆς κατοχῆς πλήρους γνώσεως (*maîtrise*) τῶν παραδεδομένων γλωσσικῶν μορφῶν (τύπων τῶν λέξεων, συντάξεων ἀπηρχαιωμένων κ.ο.κ.), ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναλογίας κ.ἄ. – «ἀναλογίας ἐκλογισμός» τοῦ Δ., δηλ. ἐνταξὶ σε μορφολογικό παράδειγμα, εἶναι τελικὴ δι τι λέγει σχετικά ὁ Ἀριστοτέλης, *Ποιητική* 1457 b 17: «τοῦ δέ ἀνάλογον λέγω, ὅταν ὁμοίως ἔχῃ τὸ δεύτερον πρός τὸ πρῶτον καὶ τὸ τέταρτον πρός τὸ τρίτον». "Ετοι, σχολιαστής παρατηρεῖ στὸ Ω 8 τῆς Ἰλιάδος: «ώς ἔκειρε κείρων, οὕτως ἔπειρε πείρων», ἄρα πείρων καὶ ὅχι πειρῶν (L., κεφ. 1, σημ. 7, σ. 80).

Ὑπῆρχαν ἀκόμη τὰ ὄντα ἔργα λειταὶ, τὰ σημεῖα: διακριτικά σημεία (βλ. ἀνωτέρῳ, σ. 246), σημεῖα στίξεως (*stigmatai*) και κριτικά σημεῖα στὸ περιθώριο (διβελός, ἀστερίσκος κ.ἄ.). Τά δέ μέρη τῆς γραμματικῆς κατά τὸν Δ. (κεφ. 1.: πρῶτον, ἀκριβῆς ἀνάγνωσι σύμφωνα μέ τὰ διακριτικά κ.λπ.) ἀντιστοιχοῦν περίπου στὴν δραστηριότητα τῶν Ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων τοῦ 3ου καὶ 2ου αἰ. Η γραμματική τέχνη ὄνομάζεται ἔτσι ἔμπειρια, δραστηριότητα ὅχι ἴδιαίτερα θεωρητική, ἀφοῦ ὁ γραμματικὸς ἀντιλαμβάνεται τὸ κείμενο ὡς ἔμπειρικό ἀντικείμενο. Βέβαια, καθὼς οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ λάμβαναν ὑπ' ὅψι τὴν προγενέστερη πεῖρα στὴν γλωσσική ἀνάλυσι και τὴν ἀνέπτυσσαν, συγκρουόμενοι, περισσότερο ἡ λιγώτερο, μέ τους λογικοὺς τῆς στωικῆς σχολῆς, ἐμπλούτιζαν τὸν θεωρητικό και τεχνικό ἐξοπλισμό, μάλιστα δέ το μεταγλωσσικό λεξιλόγιο. Εἶναι δύσκολο νά διευκρινισθῇ μέχρι ποῦ είχαν προχωρήσει στὸν τομέα αὐτό τὴν ἐποχὴ τοῦ Δ. και

σέ ποιό βαθμό ἐτεχείρησαν νά ἀντιμετωπίσουν συνολικά και συστηματικά τὰ γραμματικά θέματα (ἀπό τὴν ἐμπειρία νά προχωρήσουν στὴν τέχνη, σ. 28).

Εἶναι πολὺ πιθανόν, κατά τὸν L. (Ι.σ.), διτὶ ὡς πρός τὰ 8 μέρη τοῦ λόγου ἡ T. δέν εἶναι ἀξιόπιστος μάρτυρας. Βέβαια δι τοῦ Κοιντιλιανός τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. τὰ ἀποδίδει στὸν Ἀρίσταρχο, ἀλλά ἔστω κι ἄν ἔπειρε νά τὸν πιστεύσουμε, αὐτό δέν θά σημαινει ὅτι τὰ κεφ. 11 - 20 τῆς T. εἶναι τοῦ Δ. Φαίνεται πιθανώτερο ὅτι ἡ ἐποχὴ τῶν γραμματικῶν συστηματοποίησεων εἶναι μεταγενέστερη τοῦ Δ. (Τυραννίων ὁ πρεσβύτερος, μαθητής τοῦ Δ., Ασκληπιαδῆς ὁ Μυρλεανός, Τρύφων ὁ Ἀλεξανδρεύς – βλ. L., Ι.σ.).

Στὸ σημεῖο αὐτό κρίνω ἀπάραιτητη μιά παρέκβασι, γιά νά αναφέρω παρατήρηση ἀλλού γλωσσολόγου, ἡ δοπία διατηρεῖ τὴν σημασία τῆς ἀκόμη και ἄν τὰ 8 μέρη τοῦ λόγου εἶναι πράγματι ἔργο μεταγενεστέρου γραμματικοῦ. Ο Roy Harris, ἀλλοτε καθηγητής τῆς Γενικῆς Γλωσσολογίας στὸ Παν/μιο τῆς Όξφόρδης, στὸ βιβλίο του *The language-makers* (Λονδίνο 1980: Duckworth), ἔνα ἀπό τὰ πλέον ἀξιόλογα πού ἔχει μέχρι τώρα συγγράψει, ὑποστηρίζει (σσ. 122 - 123) διτὶ τὰ 8 μέρη τοῦ λόγου πού εἰσάγονται στὴν T. (ὑπενθυμίζω ὅτι δέν διακρίνεται τὸ δόνομα σε οὐσιαστικού και ἐπίθετο οὔτε ἀναφέρεται τὸ ἐπιφώνημα) συνιστοῦν ρῆξι μέ τὴν παράδοσι, πού συνδέοται μέ τὴν λογική, καθὼς τὸ ἐλληνο - ρωμαϊκό ἐνδιαφέρον γιά τὴν γραμματική προσαρμόσθηκε στὸ παιδευτικό πρόγραμμα τῆς ἐποχῆς (ὑπῆρχε μεγάλη ἀνάγκη γιά πολυάριθμη τάξι γραμματέων πού θά μποροῦσαν νά διαβάζουν και νά γράφουν ὁρθά· ἔτσι, οἱ γραμματικοί, ἡ νέα τάξι, γιά νά ἀποκτήσουν κύρος ἔναντι τῶν διδασκάλων τῆς ρητορικῆς και τῆς λογικῆς, στήριζαν τὴν διδασκαλία τους στὴν ἐξειδικευμένη γνῶση τῆς κλασικῆς γλώσσας - Harris, σ. 119).

Κατά τὸν Harris, οἱ διακρίσεις πού εἰσάγει ὁ Δ. εἶναι σημαντικές γιά διποιον ἔπειρε νά μάθη πῶς νά συντάσση μιά ἐλληνική πρότασι. Εἶναι τὸ πρῶτο σύστημα πού ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν λέξι και προχωρεῖ στὴν πρότασι. Τὸν Δ. ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ τρόποι μέ τοὺς δοπίους τὰ μεμονωμένα συστατικά μιᾶς φράσεως ἡ προτάσεως ἀντιταραβάλλονται και ἀντιτίθενται μεταξύ τους και δχι οἱ διάφοροι τρόποι μέ τοὺς δοπίους μιά ἀπόφαντι/λογική πρότασι (*proposition*) μπορεῖ νά ἐκφρασθῇ μέ λέξεις. Λέγει ἐπίσης ὁ Harris ὅτι εἶναι δύσκολο νά πιστεύσουμε ὅτι δοπίος ἐπεξεργάσθηκε τὸ σύστημα αὐτό δέν είχε πλήρη συνείδηση τῆς δυνατότητας ἐφαρμογῆς του στὴν Λατινική· θά μποροῦσε μάλιστα νά διακινδυνεύσῃ κανείς τὴν ὑπόθεσι διτὶ τὸ σύστημα ἐκπονήθηκε μέ τὴν μεγιστοποίηση τῶν δμοιοτήτων ἐλληνικῆς και λατινικῆς μορφολογίας και μέ τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν διαφορῶν (βλ. και Roy Harris - Talbot J. Taylor, *Landmarks in linguistic thought: the western tradition from Socrates to Saussure*. Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1989: Routledge, σσ. 49 - 53).

Ἄς ἐπανέλθουμε δμως στὴν παρουσίασι τῶν ἀπόγεων τοῦ L., δπως ἐκτίθενται στὸ βιβλίο του. Η γραμματική παραγωγή τῆς τότε ἐποχῆς ὑπῆρχε σημαντική. Είχε ὡς πρότυπο τὴν τριμερή διάκριση τῆς γραμματικῆς (Σέξτος, *Πρός γραμματικούς* §252) σέ μέρος κυρίως γλωσσικό (τεχνικόν), σέ μέρος ἱστορικόν και σέ μέρος αἰσθητικό και κριτικό (γραμματικόν). Γιά κάθε μέρος ὑπῆρχαν δργανα, ἐξειδικευμένα ἔργα ἀναφορᾶς πού πραγματεύονται τίς μεθόδους και τίς ἀναγκαῖες βασικές γνώσεις γιά τὴν καλή ἐκτέλεσι τῶν σχετικῶν ἔργασιδων τοῦ γραμματικοῦ. Τὰ δργανα πού σχετίζονται μέ τὸ γλωσσικό μέρος πραγματεύονται, κατά τὸν Σέξτο (92), «περὶ τῶν στοιχείων και τῶν τοῦ λόγου μερῶν ὁρθογραφίας τε και ἐλληνισμοῦ και τῶν

ἀκολούθων». Τά θέματα αὐτά κατανέμονται σέ δύο τύπους ἔργων πού και οἱ δύο καλοῦνται Τέχνη: Τέχνη γραμματική – πιό περιγραφική, Τέχνη περὶ ἐλληνισμοῦ, πιό ρυθμιστική – διδασκαλία ὁρθῆς χρήσεως: κριτήρια (κυρίως ἡ ἀναλογία ἀλλά και ἡ χρῆση, ἡ ἐτυμολογία, ἡ παράδοσι κ.λπ.), σφάλματα (βαρβαρισμός, σολοκισμός), κλιτικά παραδείγματα ἡ κανόνες. Διατυπώθηκε ἡ ἀποψί (Detlev Fehling, *Glotta* 1956 XXXV, σ. 247, σημ. 1) διτὶ τὴν γραμματική, πρίν γίνη αὐτόνομο είδος, ήταν εἰσαγωγή στὴν Τέχνη περὶ ἐλληνισμοῦ. Όπως κι ἄν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ή κατανομή τῆς γλωσσικῆς ὅλης σέ περισσότερα ἔργα ἐξηγεῖ τὸ μικρό μέγεθος τῶν ἔργων πού φέρουν τὸ σνομα Τέχνη γραμματική (σ. 29).

Η σύνταξι μιᾶς T. γρ. στοὺς τρεῖς αἰ. πού χωρίζουν τὸν Ἀρίσταρχο ἀπό τὸν Απολλώνιο Δύσκολο προϋποθέτει και καλή γνῶση τῶν ἐμπειρικῶν ἐργασῶν τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων ἀλλά και προσπάθεια συνθέσεως, διασφήνισες και τελειοποιήσεως τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τῆς δποίας εἰχαν θέσει τίς βάσεις. Μελετάντας τό ἔργο τοῦ Απολλώνιου (2ος αἰ. μ.Χ.) διαβλέποντας σέ τί θά ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θεωρίας. Ήξει ἄλλου τό δι τὸ δ Απολλώνιος σπανιώτατα ἀναφέρει τὸν Δ. και ἡ ἀπονοσία κάθε ἀναφέρονταν οἱ μεγάλες γραμματικές ἐριδες τῆς ἐποχῆς: ἐριδες ὅχι μόνο γιά τὸν τονισμό ὁμηρικῶν λέξεων ἀλλά κυρίως γιά θεμελιώδη προβλήματα γραμματικῆς ταξινομήσεως τῶν λέξεων και δρισμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Οι γραμματικοὶ πάπυροι ἐπίσης δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς μή παγιωμένης θε

σμα μιά «օρθοδοξία» πού, κατά τὸν L. (σ. 30), πέντε ώστε νά παύσουν, τούλαχιστον ἐπί 10 αἰ., οἱ μεγάλες θεωρητικές ἔριδες καὶ νά μήν προχωρήσῃ ἡ σκέψι (μιά ἀποψι ὅμοιας ὅποια ἐνδέχεται νά ἀποδειχθῇ ὑπερβολική, ὅπως προανέφερα). Οἱ γραμματικοὶ ἀντλοῦν ἀπό τὸν Ἀπολλώνιο, τοῦ ὁποίουν τοὺς ὄρισμούς ἀναπαράγουν καὶ τίς ἀναλογίες συνοψίζουν, παράλληλα δέ ἐμφανίζονται ἐγχειρίδια γιά σχολική χρῆσι· δύο ἀπό αὐτά ἀρχίζουν νά ἐπιβάλλωνται περὶ τὸν 30 - 40 αἰ. ὡς ἔργα ἀναφορᾶς σέ θέματα γραμματικῆς διδασκαλίας. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ Τέχνη γραμματική πού ἀποδίδεται στὸν Δ., τὸ δεύτερο οἱ Κανόνες τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Ἀλεξανδρέως (5ος αἰ.), πού ἐπιτρέπουν τὴν ἀνεύρεσι τῶν κλιτῶν τύπων τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων. Οἱ δύο τύποι ἔργων ἀλληλοσυμπληρώνονται. "Ετσι μεγάλο μέρος τῆς χειρόγραφης παραδόσεως προσαρτᾶ στὴν Τέχνη γραμματική τὸ Supplementum IV, τὸ ὁποῖο παρέχει τὴν κλίσι τοῦ τύπων.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ L. (σσ. 30 - 31) ἀναφέρεται σύντομα στὴν μεγάλη ἐπίδρασι πού ἄσκησε ἡ T. ἀκόμη καὶ ἐκτός τοῦ ἀλληνικοῦ χώρου. "Οπως ἐπεστήμανε ὁ Uhlig, κανένα ἄλλο ἔργο τῆς θύραθεν γραμματείας δὲν είχε ἀνάλογη ἐπίδρασι. Υπῆρξε ὁ μακρινός πρόγονος ὅλων τῶν εὑρωπαϊκῶν γραμματῶν καὶ δύσκολα θά εὑρισκε κανείς μία στὴν ὅποια νά ἔχουν ἔξαλειφθῇ πλήρως τὴν τῆς προελεύσεως τῆς. Στό σημεῖο ἀντό κρίνω σκόπιμο νά παραθέσω τά λόγια τοῦ R. H. Robins (Σύντομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας, σ. 52): «ἔνας σύγχρονος συγγραφέας [πρόκειται γιά τὸν P.B.R. Forbes] δήλωσε ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα σχεδόν ἔγχειρίδιο ἀγγλικῆς γραμματικῆς πού νά μήν ὀφείλει κάτι στὸ Διονύσιο τὸ Θράκαν.

Οἱ Ἑλληνες γραμματικοὶ ἀσχολήθηκαν ἐπί αἰδίνες κυρίως μέ τὸν σχολιασμὸν τῆς T. καὶ τῶν Κανόνων τοῦ Θεοδοσίου. "Υπάρχουν βέβαια καὶ ἄλλα γραμματικά

κείμενα, ὅπως τά μεγάλα ἐτυμολογικά συμπιλήματα, μέ κορυφαῖο τό Etymologicum magnum τοῦ 12ου αἰ., ἀλλά στὴν περιοχή τῆς «τεχνικῆς» γραμματικῆς κάθε Ἑλληνας γραμματικός δέν φαίνεται νά είχε σκεφθῇ κάτι ἄλλο ἀπό τὸν σχολιασμό τῶν δύο αὐτῶν ἔργων (σ. 31).

Στίς ἐπόμενες παραγράφους τοῦ κεφ. δ' (σσ. 31 - 33) ὁ L. ἀναφέρεται στὰ σχόλια, τίς πηγές τους καὶ τὴν χρονολόγησί τους. Ο L. ἐπισημαίνει ὅτι στὰ σχόλια ὑπόκειται, κατ' οὐσίαν, ἡ θεωρία τοῦ Ἀπολλωνίου. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ἀνφέρονται τά δύναματα τῶν διαφόρων σχολιαστῶν (Χοιροβοσκοῦ, Ἡλιοδώρου, Μελάμποδος κ.λπ., σσ. 33 - 35), τά ἀνώνυμα σχόλια, τά Ἐρωτήματα (γραμματικές κατηγήσεις ὑπὸ μορφήν ἐρωταποκρίσεων) καὶ οἱ μεταξύ τους σχέσεις (βλ. σχῆμα σ. 35, εἰλημμένο ἀπό τὴν ἕκδ. τοῦ Alfred Hilgard, Scholia in Dionysii Thracis artem grammaticam, Λιψία 1901: Teubner, σ. XXXVII). Ο L. χρησιμοποιεῖ ἀστερίσκο πρό τῆς βραχυγραφίας συγγραφέως (π.χ. *Hel.) ὀσάκις ὁ ἐκδότης Hilgard ἀπέδωσε ὄρισμένα ἀνώνυμα σχόλια σέ συγκεκριμένο σχολιαστή.

Στό ε' καὶ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 35 - 39) ὁ σ. ἀ. αφέρεται στὸ πνεῦμα πού χαρακτηρίζει τὴν T. μέσω τῶν βυζαντινῶν σχολίων, ἐπιδιώκοντας νά ἀνακαλύψῃ ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης τά προβλήματα ποὶ ἀπασχόλησαν τοὺς Ἑλληνες γραμματικούς. Γιά νά τό ἐπιτύχῃ ἀντό ὁ L., κτιθοδηγεῖται ἀπό τοὺς Βυζαντινούς, τούς καὶ ὄχους τῆς μακρᾶς παραδόσεως σκεψεως ἐπί τῆς γλώσσας, πού ἐπέτρεψε στὴν γραμματική θεωρία νά συσταθῇ ὡς ἀντόνομη τέχνη. "Η ἐρμηνευτική ὑπεραφθονία τῶν σχολίων θά μποροῦσε νά φανῇ φλύαρη (ἀντίθετα μὲ τὴν ὑπερβολικά συνοπτική T.), ἀλλά δέν είναι ποτέ, κατά τὸν L. (σ. 35), ἀναπτολόγητη, ἀβάσιμη (gracuit - ἡ ὑπογράμμισι δική μου), διότι τά σχόλια μᾶς ὑποδεικνύουν τά ζητήματα πού προκάλεσαν τό

ζωηρό ἐνδιαφέρον τῶν Ἀρχαίων γραμματικών. Ἄν δέ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις δίνουν τὴν ἐντύπωσι «βυζαντινισμῶν», λ.χ. ὅταν συζητοῦν γιατί ἡ ὄνοματική πρέπει νά προηγεῖται τῶν ὄλλων πτώσεων, ὀφείλουμε νά μήν παραγνωρίζουμε τὴν φροντίδα τοῦ Ἑλληνα γραμματικοῦ νά ἐναρμονίστη τὸν γραμματικό λόγο, τοῦ ὅποιον χαρακτηριστική μορφή είναι ὁ κατάλογος (διώς τὸν βλέπουμε λ.χ. στὴν T.), μέ τὸν λόγο, ὁ ὄποιος ἀποτελεῖ τό ἕδιο τό ἀντικείμενο του καὶ τὸν ὄποιο ὁ "Ἑλληνας θεωρεῖ ὡς τὴν κατ' ἔξοχην περιοχή τῆς τάξεως. Ἐξ ἄλλου τό θέμα αὐτό είχε ἀπασχολήσει ἡδη τὸν Ἀπολλώνιο στὸ Περί συντάξεως (L., σ. 36).

Ο σ. ἔξετάζει ἐπίσης τό ζήτημα τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιδράσεως στοὺς γραμματικούς (σσ. 36 - 7). Από τήν φιλοσοφία προῆλθαν ἡ διαίρεσι τῆς προτάσεως σέ διάφορα εἰδή λέξεων, ἡ θεωρία τῶν ὄνοματικῶν πτώσεων καὶ τῶν ρηματικῶν χρόνων, ἐπίσης δέ πλῆθος ἐννοιῶν, δηπως οὐσία, πρός τι, ποιόν, κατηγόρημα, διάθεσις, λόγος κ.ο.κ. Λεξιλόγιον φορτωμένο μέ ἴστορία καὶ συνυποδηλώσεις (synoppositions) μέ τό ὄποιο οἱ γραμματικοὶ διεμόρφωσαν μάτι μεταγλώττισα ἀπαραίτητη γιά τὴν μελέτη τῆς γλώσσας καὶ τῶν στηματῶν της, χωρίς ὅμως νά δεσμεύωνται ἔναντι τῶν θεωριῶν ὅπου ὀλες ἀντές οἱ λ. ἀλληλοπροσδιορίζονται σύμφωνα μέ αὐτηρέσις σημασιολογικές ἀρχές.

Γιά τὸν λόγο αὐτό τό ζήτημα τῶν πηγῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν συνεπαγωγῶν (implications) μᾶς ἀναλογίες ἡ ἐνός δρισμοῦ κινδυνεύει νά μήν ἀποδέχεται ἡ καὶ νά μήν ἀξίζει ἀκριβή ἀπάντησι π.β. τούς δύο δρισμούς τοῦ ὄνοματος στὸ κεφ. 12, σ. 1 καὶ στ. 59 - 61 (ὅ β' είναι ἔμμεσος): «ἔνομα ἐστι μέρος λόγου πτωτικόν, σῶμα ἡ πρᾶγμα σημαίνον» - «κύριον μέν οὖν ἐστι τό την ἰδίαν οὐσίαν σημαίνον, προστηγορικόν δέ ἐστι τό τὴν κοινήν οὐσίαν σημαίνον». Στόν Ἀπολλώνιο τό σύνομα ὁρίζεται γενικά ὡς

«ποιότης», ἔννοια περισσότερο στωική, ἀλλά μιά φορά (Περί ἀντωνυμίας 27, 9) θεωρεῖται ὅτι δηλώνει «οὐδίσιαν μετά ποιότητος» - δόρος οὐσία είναι περισσότερο ἀριστοτελικός (L., σ. 37). Όσον ἀφορά στὴν συζήτησι γιά τὴν θέσι (statut) τοῦ προστηγορικοῦ (πρόκειται γιά εἰδος ὄντος οὗ γιά αὐτόνομο μέρος λόγου);, ὁ L. (Ι.σ.) πιστεύει ὅτι οἱ γραμματικοὶ στηρίχθηκαν σέ μορφολογικά κριτήρια: τό κύριο ὄνομα καὶ τό προστηγορικό ἀποτελοῦν τό ἕδιο μέρος λόγου, ἐπειδή ὑπακούουν στοὺς ἕδιοις κλιτικούς καὶ παραγωγικούς κανόνες. Σέ διάφορα σημεῖα (π.χ. στὶς σημειώσεις τοῦ κεφ. 12) δό σ. ἔξετάζει τίς φιλοσοφικές ἔξαρτησις τῶν γραμματικῶν καὶ τίς ἐνδεχόμενες παραμορφώσεις τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν πού ἐμφανίζονται σέ αὐτούς.

Σχετικά μέ τά σχόλια δ σ. διευκρινίζει ὅτι κατα κανόνα ἐπαναλαμβάνονται (κοινές πηγές, ίδιες παρατηρήσεις) ἀπό τὴν μία συλλογή στὴν ἄλλη: ἐνιαία κατά βάσι θεωρία, παρά τίς παραλλαγές καὶ τίς ἐνδεχόμενες ἀντιθέσεις. Γιά νά μήν δυσανασχετῇ ὁ ἀναγνώστης, ἀναφέρεται συνήθως ἡ σαφέστερη καὶ ἡ πλουσιώτερη παραλλαγή γιά ἐνν σχόλιο τοῦ ὄποιον τό περιεχόμενο δέν ἐπανευρίσκεται σέ ἄλλα σχόλια βλ. π.χ. στὴν σημ. 1. τοῦ κεφ. 15 (σσ. 186 - 187) ἀνάλυσι τὸ S 416, 29 σχετικά μέ τὴν μετοχή. Γιά τὴν ἀποκωδικοποίηση τῶν παραπομῶν ὁ L. (σ. 38) παραπέμπει σέ σημείωμα στὴν ἀρχή τῆς βιβλιογραφίας καὶ δχι, ὅπως ἐσφαλμένα γράφεται, «à la fin de la bibliographie» (γιά τὴν παράθεσι τῶν σχολίων χρησιμοποιεῖται τό σύμβολο Σ, ἀκολουθόμενο ἀπό τὸν ἀριθμό σελίδας καὶ στίχου τοῦ τόμου I3 τῶν Grammatici, Graeci, ἄκδ. ὑπό Alfred Hilgard).

Τέλος, δύο λόγια γιά τὴν ἀπόδοσι τῶν ἐλληνικῶν λέξεων. Στὴν μετάφρασι

ἀποδίδονται συνήθως μέλατινική μεταγραφή, μερικές δέ φορές συνοδεύονται ἀπό σύντομες ἐπεξηγήσεις σέ ἀγκύλες, ἐνῶ χωρία πού δέν θεωροῦνται γνήσια κλείνονται σέ διπλές ἀγκύλες (πρόλογος, σ. 9). Μόνο μεταφράζονται οἱ ἑλληνικὲς λ., δταν κρίνεται ὅτι ἡ παρουσία τους δέν θά είχε ἐνδιαφέρον, ἐνῶ μόνο μεταγράφονται, δταν ἡ μετάφρασι τους δέν ἐμφανίζη ἐνδιαφέρον. Μεταγράφονται καὶ λέξεις τῶν δοιών ἡ σημαντικὴ ἐτυμολογικὴ συνάφεια δέν γίνεται ἀντιληπτή μέ τήν μετάφρασι (π.χ. κεφ. 7, στ. 1: «La syllabe (sullabé) est [...] le groupement (sùllepis) [...]. Στήν είσαγωγή καὶ τίς σημειώσεις μεταγράφονται πολλές λ. πού δ μή ἑλληνιστής θά ἥθελε να προφέρῃ καὶ νά ἀπομνημονεύσῃ, ἐνῶ δέν μεταγράφονται λέξεις ἡ συντάγματα/φράσεις πού ἐνδιαφέρουν τὸν ἑλληνιστή. Ὁπως ἀναγνωρίζει καὶ δ ἕδιος δ L. (σ. 38), ἡ διάκρισι αὐτή συχνά είναι ὑποκειμενική. Προσωπικά, ὡς “Ἐλληνας, δέν είμαι ὑπέρ τῆς μεταγραφῆς, ἀναγνωρίζω πάντως ὅτι πολλοί ένοι γλωσσολόγοι καὶ μή κλασικοί φιλόλογοι δέν γνωρίζουν τήν Ἑλληνική. Νά σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἡ λ. τέχνη μεταγράφεται ἀπό τὸν L. στά Γαλλικά, κατά παράδοσι, *Technè*, ἄν πρόκειται γιά την Τέχνη γραμματική τοῦ Δ. ἢ ἄλλου, ἀντί τέκhnē (γενικός δρος). Εξ ἄλλου τὸ ζ μεταγράφεται ὡς z (προφορά Κοινῆς), ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις δπου περιγράφεται ἀναχρονιστικά ὡς «διπλοῦν σύμφωνον», δπότε μεταγράφεται, χωρίς περαιτέρω διευκρίνήσεις – δ L. δέν παραθέτει στήν κατά τά ἄλλα πλούσια βιβλιογραφία του ούτε ἐγχειρίδια προφορᾶς τῆς Ἀρχαίας Ἐλληνικῆς ὥπως *Traité de phonétique du mycénien et du grec ancien* τοῦ M. Lejeune καὶ *Vox Graeca* τοῦ W.S. Allen οὔτε γραμματικά ἐγχειρίδια ὥπως *Griechische Grammatik* τοῦ E. Schwyzer καὶ *Morphologie historique du grec ancien* τοῦ P. Chantraine.

Δέν είναι δυνατόν νά ἀναφερθῶ ἐν ἐκτάσει στίς ἔξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες

καὶ ἐμπεριστατωμένες οημειώσεις τοῦ L., δπου σημαντική θέσι κατέχουν διάφορες προσωπικές του ἐπισημάνσεις· βλ. π.χ. τά περί ἀπουσίας στήν ἀρχαία Ἑλληνική λέξεων πού νά σημαίνουν «littérature» (τό είχε παρατηρήσει ἡδη δ Ἀριστοτέλης, *Ποιητική* 1447 b 9 - 13), «auteurs» καὶ «texte» (κεφ. 2, σημ. 2, σ. 83). Χωρίς νά προχωρῶ σέ περαιτέρω ἐρευνα, πού ἔξ ἄλλου δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἀπό καθαρῶς γλωσσολογικῆς πλευρᾶς, παρατηρῶ δτι κατά τό γνωστό λεξικό L.S.J. (λήμμα συγγραφεύς) ἡ σημειρινή σημασία είναι ἡδη ἀρχαία καὶ μάλιστα κλασική (Ἀριστοφάνης, *Ἄχαρνης*, στ. 1150, Πλάτων, *Φαῖδρος* 272 b καὶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς). Βλ. ἐπίσης τά περί προφορᾶς τῶν κλειστῶν συμφώνων κατά τήν κλασική καὶ ἑλληνιστική περίοδο (κεφ 6, σημ. 9, σσ. 102 - 4 – τό δρο δασέα μεταφράζει rauques, δηλ. «τραχέα»). Περιορίζομαι λοιπόν νά διατυπώσω μερικές παρατηρήσεις στά κεφ. 1, 12 καὶ 17.

Στήν 1η σημ. τοῦ κεφ. 1 (σ. 69) συζητεῖται ἡ σημασία τοῦ ὡς ἐπί τό πλεῖστον στό κείμενο τοῦ Σέξτου ἔναντι τής σημασίας τοῦ ὡς ἐπί τό πολύ τοῦ Δ. Οἱ ἀπόψεις τοῦ L. – καὶ τοῦ Di Benedetto, δπως μπορῶ νά κρίνω ἀπό τά ἐπιχειρήματά του πού παραθέτει δ L. – σχετικά μέ τήν σημασία τοῦ ὡς ἐπί τό πλεῖστον στόν Σέξτο τόν Ἐμπειρικό (*Πρός Γραμματικούς* §57: «γραμματική ἐστιν ἐμπειρία ὡς ἐπί τό πλεῖστον τῶν παρά ποιηταῖς καὶ συγγραφεῖσι λεγομένων») («la grammaire est la connaissance empirique poussée le plus loin possible de ce qu' on lit chez les poètes et les prosateurs») δέν είναι, ἀσφαλῶς, δρθές. Όσο γνωρίζω (π.χ. L.S.J.), οἱ ἐκφράσεις ὡς ἐπί τό πλεῖστον τοῦ Σ(έξτου) καὶ ὡς ἐπί τό πολύ τοῦ Δ. («γραμματική ἐστιν ἐμπειρία τῶν παρά ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπί τό πολύ λεγομένων») δέν διαφέρουν κατ' ούσιαν ἀπό πλευρᾶς σημασίας – στήν σημειρινή γλῶσσα ἡ πρώτη είναι εὐχρηστότερη.

Ἐπομένως δ Σ. δέν λέγει δτι «ἡ γραμματική ἐμφανίζεται νά τείνη στήν ἐξαντλητικότητα / διεξοδικότητα» («la grammaire se présente comme tendant à l'exhaustivité»). Υποστηρίζει περίπου τήν ἄποψι τοῦ Δ., κατά τήν ὄποια ἡ γραμματική «ἀρέσκεται νά μελετᾶ τούς συνήθεις γλωσσικούς τύπους» («se contente d'éudier les formes linguistiques courantes») – εἰρήσθω ἐν παρόδῳ δτι δ L. δέν παραθέτει χωρίο τοῦ Αριστοτέλους, πού χρησιμοποίησε τό ὡς ἐπί τό πολύ, «γιά νά προσδιορίσῃ δ, τι γίνεται, συναντάται, συνήθως» («pour qualifier ce qui se produit, se rencontre 'le plus souvent'»), φαίνεται δμως δτι είχε κατά νοῦν τήν φράστ «τό ὡς ἐπί τό πολύ γινόμενον», *Ρητορική* 1357 a 34). Ο ἕδιος δ L., σχολιάζοντας τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Di B(enedetto) γιά τήν ύποτιθεμένη διαφορά τῶν δύο ἐκφράσεων, ἀναγνωρίζει δτι δρισμένοι Βυζαντινοί σχολιαστές ἐρμηνεύουν τό ὡς ἐπί τό πολύ μέ τό ὡς ἐπί τό πλεῖστον.

Είναι γεγονός δτι δ Σ. τό ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀπέδωσε ἐν συνεχεία μέ τό κατά τό πλεῖστον (λ.χ. 66: «ὅταν ούν λέγωσιν αὐτήν ἐμπειρίαν κατά τό πλεῖστον τῶν παρά ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσι λεγομένων»), πού φαίνεται δτι παροδήγησε τούς L. καὶ Di B., ώστε να μιλήσουν γιά διάστασι ἀπόψεων μεταξύ Δ. καὶ Σ. Ή δεύτερη δμως ἐκφραστι ἐμφανίζεται κατά τήν μεταγενέστερη ἐποχή – μαρτυρεῖται γιά πρώτη φορά στόν Πολύβιο (βλ. L.S.J.) – καὶ μέχρι σήμερα ἴσοδυναμες σημασιολογικά μέ τήν πρώτη (οἱ Baratin - Desbordes, *L'analyse linguistique*, σ. 142, μεταφράζουν ἀρκετά δρθά τό χωρίο τοῦ Σ.: «La grammaire est le savoir portant sur l'essentiel [ἡ ὑπογράμμισι δική μου] de ce qui est dit chez les poètes et les écrivains». Τήν ἐργασία τους φαίνεται νά ἀγνοῦ δ L.).

Η θέσι τοῦ ὡς ἐπί τό πλεῖστον μετά τήν λ. ἐμπειρία στό κείμενο τοῦ Σ. μπορεῖ νά δφείλεται σέ παράθετο τοῦ δρισμοῦ ἀπό μνήμης – κατά τόν Uhlig ἡ χρῆσι

ἄλλες, διαφορετικές περιπτώσεις σπανίων λ. Ἐπομένως τό γλῶσσαι θά ἡταν προτιμότερο νά μεταφρασθή «mots dialectaux et/ou vieillis» (ό R.H. Robins, ἐνθ. ἀ., σ. 52, μεταφράζει, προφανῶς ἐσφαλμένα, «φρασεολογία», «phraseology» – ό Σ., §250, γράφει λέξεων ἀντί γλωσσῶν, τό δόπιο ό R.G. Bury, ἐκδ. Loeb, μεταφράζει «phrases»).

Οσον ἀφορᾶ στούς ὑποστηρικτές τῆς ἀπόψεως ὅτι ή γραμματική είναι τέχνη, ό L. (σ. 69) μνημονεύει μέν τὸν Ἀσκληπιάδην Μυρλεανός, Ιος αι. π.Χ.), δχι δμως καὶ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Περιπτητικό (Σ., §§60 -1). Ο Σ. (61) παρατηρεῖ: «τάττεται μὲν καὶ ἐπὶ τέχνης τό δόνομα [δηλ. ή λ. ἐμπειρίᾳ], καθώς ἐν τοῖς ἐμπειρικοῖς ὑπομνήμασιν ἐδιδάξαμεν, ἀδιαφόρως τοῦ βίου τούς αὐτοὺς ἐμπείρους καὶ τεχνίτας καλοῦντος». Τήν ὄπωσδήποτε ἐνδιαφέρουσα αὐτή ἀποψι ό L. παραλείπει νά ἀναφέρη, ἀφοῦ δηλώνει (σ. 71) ὅτι δέν ἀνατρέχει στίς θέσεις τοῦ Σ. ἐναντίον τῆς γραμματικῆς («βαθύτερας [...] δυνάμεως, οὐκ ἐν ψιλῇ γραμμάτων γνώσει κειμένης», ἀλλά ό Σ. τάσσεται ὑπέρ τῆς γραμματιστικῆς⁷, «τέχνης [...] τοῦ γράφειν τε καὶ ἀναγνώσκειν»), οἱ δόποις ἐκτίθενται στίς §57 - 329 τοῦ Πρός Γραμματικούς. Κατὰ τὸν Di B. (L., σ. 70 - 71) ὁ ὄρισμός τῆς γραμματικῆς ὡς τέχνης ὑποδηλώνει τήν ἐμφάνισι, πρό τοῦ Ιον αι. π.Χ., μιᾶς λιγώτερο φιλολογικῆς γραμματικῆς τῆς γλώσσας.

Χρειάζεται ἀδᾶ νά ἀναφέρω δύο παρατηρήσεις τοῦ L. (σ. 70). Ο ὄρισμός (Σ., §84) τοῦ Δημητρίου τοῦ Χλωροῦ (Ιος αι. π.Χ.); «γραμματική ἐστι τέχνη τῶν παρά

ποιηταῖς τε καὶ τῶν κατά τήν κοινήν συνήθειαν λέξεων εἰδησις», ἀναφέροντας ρητά τὴν χρῆσι, ἐντάσσει τήν γραμματική στίς ἐπιστήμες τῆς παρατηρήσεως, τίς ἐμπειρικές (ἐμφανίζεται ἀντίθεσι πρός μιὰ στενά «ἀναλογιστική» ἀντίληψι τῆς γραμματικῆς – ό L. ὑπονοεῖ τους ἀκραίους ἀναλογικούς πού ἐπεδίωκαν τήν ἀπόλυτη δμοιομορφία). Ο ὄρισμός αὐτός ἐπίσης σχετικοποιεῖ, ἔστω κατ' ἀρχήν, τήν σημασία τῆς φιλολογικῆς συνιστώσας τῆς γραμματικῆς.

Η Κοινή, ή τότε ζωντανή γλῶσσα, καθίσταται ἀντικείμενο μελέτης, συνιστᾶ δὲ σημεῖο ἀναφορᾶς με βάσι τό δύοτο ἀντιμετωπίζονται οἱ ιστορικές καὶ ἄλλες παραλλαγές τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς (πβ. ἀνωτέρω, σ. 246). Παρεμπιπόντως ἀναφέρω καὶ τήν ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη παρατήρησι τοῦ Σ. (§45) ὅτι ή γραμματική ἡ μᾶλλον ή γραμματιστική ἔλαβε τό δόνομα αὐτό «ἀπό τῶν γραμμάτων οἵ σημειούμεθα τάς ἐνάρθρους φωνάς» (ή ὑπογράμμιστ δική μου), παρατήρησι πού τόν καθιστᾶ, ἄν ἀντιλαμβάνωμαι ὅρθι τό σημειούμεθα (Ο R.G. Bury, ἐκδ. Loeb, μεταφράζει «we represent»), πρόδρομο τῆς γλωσσολογικῆς ἀρχῆς ὅτι τά γράμματα κατ' ούσιαν δέν προφέρονται, ἀλλά χρησιμοποιοῦνται γιά νά δηλωθῆ ἡ προφορά, «αἱ ἔναρθροι φωναί»⁸.

Στήν σημ. 22 τοῦ κεφ. 12 (σ. 145) συζητεῖται ή ἀποψι τοῦ γνωστοῦ Ιταλοῦ γλωσσολόγου Tullio de Mauro ὅτι ἀρχικά δ ὅρος δοτική δήλων τόν τόπο, τόν χρόνο, τά πρόσωπα καὶ τίς συνακόλουθες περιστάσεις (circumstances concomitantes), τά μέσα καὶ τά δργανα πού ἀπο-

7. Βυζαντινός σχολιαστής παρατηρεῖ: «Διχῶς οὖν λέγεται παρά τοῖς ἀρχαίοις, γραμματική μικρά καὶ γραμματική μεγάλη [...]» (I. Becker, *Anecdota graeca* II, σ. 658, 6 - 7).

8. Ἐπίσης φαίνεται ὅτι ό Σ. (§98) θεωροῦσε σημαντικώτερη τήν πρότασι/ φράσι (ρή-

δίδονται καὶ «δίνονται» στήν ἐνέργεια. Μιά τέτοια σημασία ἀντικαταστάθηκε μέν γενικά ἀργότερα ἀπό τήν «προφανῆ» ἐρμηνεία δίνω σέ, διασώθηκε ὅμως, κατά τόν De Mauro, στήν διατύπωσι πού παραθέτει ἡ Ars anonyma Bernensis (8ος - 9ος αι.): «*ad dativus aliquid extrinsecus addi demonstrat vel accedere* («ἡ δοτική δηλώνει κάτι πού προστίθεται ἡ ἔρχεται νά συναφθῇ ἀπ' ἔξω»). Ο L. ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι, τούς δοποίους χαρακτηρίζει «πρώιμους λειτουργιστές» (*fonctionnalistes avant la lettre*), ἄν ηθελαν νά χαρακτηρίσουν τήν δοτική «περιφερειακή πτῶσιν», θά είχαν ἀναζητήσει ἄλλη παραγωγική βάσι ἀντί τοῦ ἀπλοῦ ρήματος διδόνων, καταλήγει δέ ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ σχολιαστές δέν παρέχουν ἐρμηνείες γιά τήν δοτική ἡ ἐπισταλτική («καὶ ἐπὶ ἐπιστολῶν εὔρηται, ‘τῷ Αἰαντὶ ἐπιστέλλω τόδε’»). Ωστόσο διποτιάρχης Κων/λεως καὶ γραμματικός Ιωάννης ό Γλυκούς (14ος αι.) ἀποφαίνεται γιά τήν δοτική: «σημαίνει δόσιν τινά ἡ χάριν ἡ δπως τι ἐνεκά τινος γινόμενον ἡ ἀπλῶς σύμπραξιν τινα καὶ κοινωνίαν» (βλ. Γιώργου I. Τσουκνίδα, «Ἀπό τόν πλοῦτον τῶν σημασιούστακτικῶν κατηγοριῶν τῶν ρήματον στά ἔργα τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν βυζαντινῶν ἐλλήνων γραμματικῶν». *Tetrapáymna* 46 - 47, Φθινόπωρο 91, σ. 3088 - 3095). Ή διατύπωσι αὐτή ὄπωδηλώνει κατά τήν γνώμη μου, μιάν ἄλλη – λιγώτερο παραδοσιακή – ἀντίληψι περι τής δοτικῆς καὶ ἀπό τήν σκοπιά ἐνός Βυζαντινού⁹, ἀντίληψι πού θυμίζει ἀρκετά τήν ὑπόθεσι τοῦ De Mauro.

Στήν ἐπόμενη σημείωσι τοῦ ἴδιου

9. Διαπιστώνω ἐπίσης ὅτι ό Μάξιμος Πλανύδης, δησ καὶ ἄλλοι, είχε συλλάβει τήν ἔννοια πρητικό σθένος (γαλλ. *valence*), γιά τήν δησ πολὺς λόγος γίνεται σήμερα, ὅταν γράφει: «καὶ θαυμαστόν ούδεν, εἰ διαφόρων δυνάμεων [ή ὑπογράμμισι

κεφ. (σσ. 145 - 147) ό L. προτείνει ἀντί τῶν γραφῶν τῶν χγ «ἡ δέ ἀιτιατική [έν. λέγεται] κατ' αἰτιατικήν» ή «[...] κατ' αἰτιατικήν» τήν ἀνάγνωσι «κατατιατική», ή όποια ἐρμηνεύει μέχρις ἐνός σημείου (πβ. κατωτέρω) καὶ τήν λατινική ἀπόδοσι *accusativus* (παρά τό *causativus* «αἰτιατική»). Δέν ὑποστηρίζει μέχρι σημερά ἀμάρτυρος. Σκέπτομαι ὅμως μήπως ό Δ. τόν χρησιμοποίησε ἐδᾶ ἐπίτηδες, ἀφοῦ είχε προφανῶς ἀνάγκη ἐνός ἐπιθέτου (πβ. τά ἄλλα ἐπίθετα - κατηγορούμενα, πατρική/κτητική γιά τήν γενική, ἐπισταλτική γιά τήν δοτική κ.λπ.). Τό θεωρῶ πολύ πιθανόν, ἀφοῦ ήταν εύκολο ἀπό τά καταπιτιματικά νά σχηματισθῇ τό κατατιατική (τό L.S.J., *Suppl.*, λήμμα κατατιατικός, ἀναφέρει διόρθωτι κατατιατικός «ποκιούσ», δηλ. «βλαβερός», αντί αἰτιατικός σέ χωρίο του *Vettius Valens*). Λόγω δημος τοῦ δέ τη ή λ. δέν ήταν εύχρηστη καὶ, ἐπομένως, εύνόητη οἱ ἀντιγραφεῖς τήν «διόρθωσαν». Ή σκέψι μου αὐτή συνιστᾶ ἀπάντησι στούς δισταγούς τοῦ L. (σ. 146) σχετικά μέ τήν γραφή πού δ ἕδιος προτείνει, προβάλλοντας τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν είναι σαφές ποιός λόγος θά είχε προκαλέσει τήν ἐξαφάνισί της («quel accident aurait pu provoquer sa disparition»).

Κρίνω σκόπιμο στό σημεῖο αὐτό νά ἀναφερθῶ στόν ὅρο *accusativus*, που θεωρεῖται συνήθως χονδροειδής πλάνη τῶν Λατίνων γραμματικῶν (ό L. σ. 146, κάνει ἀπλῶς λόγο γιά «(ὑποτιθεμένη) χονδροειδῆ παρανόησι», «(prétendu) contre-sens grossier»). Καί ἄν ἀκόμη δ

ρος καταιτιατική δέν υπῆρξε, ἵταν λογικό οἱ Λατῖνοι γραμματικοί νά ἀποδώσουν τό αἰτιατική μέ τὴν λ. *accusativus*, ἀφοῦ δχι μόνο ώς παράγωγο τοῦ αἰτία μποροῦσε να ἔχῃ καὶ αὐτή τὴν σημασία στά Ἑλληνικά, ἀλλά κυρίως ώς παράγωγο τοῦ αἰτίασις. Πράγματι, διάφοροι σχολιαστές ἐρμηνεύουν τὴν ὄνομασία αἰτιατική ἀπό τὴν αἰτίασις ἢ τὴν αἰτία (L., Ἰ.σ. – ὁ Fr. A. Trendelenburg ἀνήγαγε, τό 1836, τό αἰτιατική στό αἰτιατόν, ἀποψι πού κατά τὸν L., σ. 147, πολλοὶ συμμερίζονται). Ἀρα ἡ γραμματική παράδοσι ἐρμήνευσε διττά τὴν λ. αἰτιατική καὶ γ' αὐτό στήν Λατινική μεταφράσθηκε ώς *accusativus sive causativus* (Πρισκιανός, πβ. L., σ. 146).

Στήν σημ. 4 τοῦ κεφ. 17 (σσ. 201 - 2) γίνεται λόγος γιά τὸν ἀντωνυμιακό τύπο ἥ πού παραθέτει ὁ Δ. Ὁ L. ἀναφέρει τὸν Απολλάνιο (*Περὶ ἀντωνυμίας* 55,22), δ ὅποιος ἀντετίθετο σέ δους ὑπεστήριζαν δτὶ δό τύπος ἔειναι ἀνύπαρκτος, παρέθετε δέ ἀπόσπασμα ἀπό τὸν *Oïnômao* τοῦ Σοφοκλέους (ἀπόσπ. 471 Radt, 430 Nauck): «ἡ μὲν ώς ἦ¹⁰ θάσσον, ἡ δ' ώς ἵ τέκοι παῖδα». Ὁ L. ἐκφράζει τὴν ὑποψία μήπως δ Σοφοκλῆς κατεσκεύασε τὸν τύπο ἐκ τοῦ μηδενός («l'a-t il inventée ex nihilo»). Πιστεύω δτὶ δέν πρόκειται γιά κατεσκεύασμα τοῦ τραγικοῦ ἀντί τοῦ αὐτῆ¹¹, κάτι ἀνάλογο μέ τό πληθ. *σφεῖς*, πού δημιουργήθηκε περὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (L., Ἰ.σ. – πβ. παρατήρησι του ὑπ' ἀριθ. 8, σ. 203), ἀλλά γιά παλιό ἴνδοεϋρωπαϊκό τύπο (πβ. σανσκρ. *sīm* «αὐτόν, αὐτήν», γοθ. *si* καὶ γερμ. *sie* «αὐτή»), δ ὅποιος διασώθηκε καὶ στὸν σύνδεσμο/ τό τοπικό ἐπίρρ *īna*. Εἶναι ἀξιοσημείωτο δτὶ δ Ἡσίοδος φαίνεται νά χρησιμοποιή τό

10. Εἶναι χαρακτηριστικό τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς πληρότητας παλαιοτέρων σχολικῶν γραμματικῶν δτὶ τό ἀπόσπασμα ἀναφέρει δ Γ. Ζηκίδης στήν *Διδακτική Γραμματική τῆς Ἀττικῆς Διαιλέκτου* (γραμματική γιά τοὺς μαθητές τῆς Μέσης), γιά νά δείξῃ τὴν

īna ώς ἀναφορική ἀντωνυμία (ἀπόσπ. 68 Rzach): «νῆσον ἐς Ανθεμόεσσαν, īna σφίσι δῶκε Κρονίων» (τό θέμα ἔξεταζω ἐκτενέστερα στήν ἀδημοσίευτη διδακτορική μου διατριβή *Recherches sur īna final dans la poésie épique [...]*. Βρυξέλλες 1966). Δέν ἀποκλείεται δχι μόνο τό ἶλλαλά καὶ τό īna, ώς ἀναφορική ἀντωνυμία, νά είχαν χρησιμοποιηθῇ στήν ποιητική γλασσα συχνότερα ἀπ' δσο διαπιστώνουμε ἐμεῖς σήμερα¹² – ἂν δέν διασώζονταν τά δύο προαναφερόμενα ἀποσπάσματα, τό ἵ θά ἐθεωρεῖτο κατασκεύασμα τῶν γραμματικῶν, ἐνδι θά ἀγνοούσαμε τήν πιθανή χρῆσι τοῦ īna καὶ ώς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας.

Τελειώνοντας τήν παρουσίασι τοῦ ἔξαιρετικά χρήσιμου βιβλίου τοῦ Jean Lallot σημειώνων τυπογραφικά σφάλματα πού δέν περιλαμβάνονται στόν πίνακα παροραμάτων (γιά τό «*à la fin*», ἀντί τοῦ ὄρθοῦ «*au debut*», σ. 38, βλ. ἀνωτέρω, σ. 251): σ. 9, στ. 4 ἀπό τό τέλος, νά γραφῇ *aix yeux* ἀντί *au yeux* - σ. 22 (μέση), νά γρ. *pourrait* ἀντί *pourrait* - σ. 31, σ. 14 ἀπό τό τέλος, νά γρ. *et*, *pour la T*, *sommaries compilations*, ἀντί *et*, *pour la T sommaire, compilations* - σ. 78, στ. 13 ἀπό τό τέλος, νά γρ. *s'agit* ἀντί *sagit* - σ. 84, σ. 15 ἀπό τό τέλος καὶ σ. 132, στ. 8 ἀπό τό τέλος, νά γρ. *ont* ἀντί *ont* - σ. 105 (μέση), νά γρ. *Poét. 1488 a 8 - 17* ἀντί... b 8 - 17 - σ. 150 (μέση) νά γρ. *katēgorikón* ἀντί *-kon* καὶ σ. 13 ἀπό τό τέλος, νά γρ. 1859 ἀντί. 1959 - σ. 161, στ. 1, ἡ λ. *temps* νά γρ. *μέ παχιά στοιχεῖα* (εἶναι τό τρίτο ἀπό τά χαρακτηριστικώτερα παρεπόμενα τοῦ ρήματος) - σ. 219, στ. 12 ἀπό τό τέλος, ἡ χρονολογία SKRZECKA 1853 πρέπει να είναι ἐσφαλμένη δέν συμφωνεῖ μέ τίς ἄλ-

λες χρονολογίες πού ἀναγράφονται στήν τήν ἀρχή, νά γρ. from ἀντί *fron.*
βιβλιογραφία - σ. 257, στ. 9 ἀπό τό τέλος, νά γρ. *Lehre* ἀντί *Lehe* - σ. 258, στ. 16 ἀπό

Γ. Μαγουλᾶς
Πανεπιστήμιο Αθηνῶν

11. Πβ. ἐπομένη σημείωσι.

12. Πράγματι, δ Ἀπολλάνιος (*Περὶ ἀντωνυμίας* 55, 23) ἀναφέρει καὶ γραφή ώς ἶ ἄπασα ἀντί ώς *ei* ἄπασα στό X 410 τῆς Ιλιάδος.